

Wojciech Mrozowicz

ORCID: 0000-0002-4407-0698

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

ŚREDNIOWIECZNE ANALECTA CZESKIE W RĘKOPISIE Z DAWNEJ BIBLIOTEKI KOŚCIOŁA ŚW. PIOTRA I PAWŁA W LEGNICY*

Medieval Czech analecta in a manuscript from the former library of St Peter and Paul's Church in Legnica

Summary: The main source used in the article is a Latin manuscript from the former library of St Peter and Paul's Church in Legnica, currently kept at the Wrocław University Library. The components of the manuscript were created in the 1370s and 1390s in Bohemia. In the course of processing the document, various interesting *Bohemica* were discovered, ie Czech translations of Psalms 129 and 132, identified as part of the Clementine Psalter from around the mid-14th century, in *Mammothrectus* by John Marchesinus, 13 Czech month names on the margins of *De regimine mensium* as well as botanical names, medical terms and advice on lactation inducers among other medical prescriptions. There is also a contentual *Bohemicum*, ie initial fragments of *Passio sanctae Ludmillae*, the Latin description of the martyrdom of the patroness saint of Bohemia, from the breviary written around the turn of the 12th and the 13th centuries. The article includes comments on the aforementioned texts and their editions.

Keywords: Middle Ages, codicology, Biblical studies, Psalms, Czech language, history of medicine, hagiography, St Ludmila, Legnica, Wrocław – University Library

Słowa kluczowe: średniowiecze, kodykologia, bibliistyka, Psalmi, język czeski, historia medycyny, hagiografia, św. Ludmiła, Legnica, Wrocław – Biblioteka Uniwersytecka

* Artykuł powstał w ramach projektu NPRH pt. *Katalog rękopisów średniowiecznych ze śląskich kolekcji piastowskich – dawnych bibliotek w Brzegu i Legnicy* (nr rej. 11H 18 0383 86).

W połowie XX w. Emma Urbánková, wybitna czeska badaczka dawnych rękopisów i starodruków, po odnalezieniu i zidentyfikowaniu wierszowanych fragmentów staroczeskich tekstów pochodzących z klasztoru benedyktynów w austriackim Admont wyrażała nadzieję, że w zagranicznych bibliotekach możliwe są jeszcze dalsze odkrycia zabytków dawnego języka czeskiego¹. Kolejne znaleziska potwierdziły jej oczekiwania. Potwierdza je także prezentowany tutaj średniowieczny kodeks pochodzący z biblioteki przy kościele św. Piotra i Pawła w Legnicy (dawna sygnatura A 42), obecnie przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu pod sygnaturą Akc. 1948/794², w którym znalazły się staroczeskie przekłady dwóch psalmów, sporządzona w tymże języku porada medyczna dotycząca problemów z laktacją, staroczeskie nazwy miesięcy oraz pojedyncze staroczeskie wyrazy wplatane w teksty łacińskie. Kodeks zawierający te materiały umykał do tej pory z pola widzenia badaczy, co pozostawało w związku z brakiem jego szczegółowego opracowania katalogowego. Jedyne jego dokładniejszy opis wyszedł spod pióra Wilhelma Gemolla³, skądinąd uznanego niemieckiego filologa klasycznego (zm. 1934)⁴. Zarejestrował on jednak tylko wybrane główne teksty znajdujące się w rękopisie, natomiast właściwie nie zwrócił uwagi na teksty drobniejsze, czasem włączane do tekstów głównych bądź znajdujące się na tzw. makulaturze kodeksowej. To właśnie wśród nich znalazły się *Bohemica*, które są przedmiotem zainteresowania niniejszego opracowania, dostarczającego materiałów, a zarazem stanowiącego przyczynek do badań nad Biblią, historią języka czeskiego, historią medycyny, chronologią historyczną i hagiografią średniowieczną.

Morfologia kodeksu *Leg*

Kodeks *Leg* to papierowy foliant o wymiarach 30 × 21,5 cm, liczący 203 karty. Jak wynika z analizy budowy kodeksu, składa się on z 17 różnorodnych, czasem niekompletnych składek – seksternionów, septernionów i okternionu⁵.

¹ E. Urbánková, *Nově nalezené staročeské zlomky v Národní a Univerzitní knihovně v Praze*, „Česká literatura” 1953, t. 1, nr 1, s. 42.

² Dalej: *Leg*. W formie zdigitalizowanej rękopis dostępny w Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Wrocławskiego, <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/127002/edition/128932/content> [dostęp 27.05.2022].

³ W. Gemoll, *Die Handschriften der Petro-Paulinischen Kirchenbibliothek zu Liegnitz*, Liegnitz 1900 (Jahresbericht des Königlichen und städtischen Gymnasiums zu Liegnitz, 1899/1900 – Beilage), s. 42 (nr 42). Tylko ogólne informacje o kodeksie zawiera nota w bazie *Manuscripta.pl*, MSPL 7688, <https://manuscripta.pl/manuscripts/49573/> [dostęp 8.01.2023].

⁴ N. Thiel, *Gemoll, Friedrich Wilhelm Karl*, [w:] *Liegnitzer Lebensbilder des Stadt- und Landkreises*, red. H. Unverricht, t. 1: *A–L*, Hofheim i. Taunus 2001, s. 176–182. W. Gemoll znany jest jako wydawca tekstów autorów klasycznych i wielokrotnie wznawianego słownika grecko-niemieckiego.

⁵ Jeden septernion (dalej: VII, podobnie inne rodzaje składek), VI (z ubytkiem trzech kart między k. 15 a 16), VII (z ubytkiem czterech kart, po czym 27 kart wyciętych), VI, 2 × VII, VIII,

Dzieli się one na trzy części – k. 1–33, 34–156, 157–203. Tylko w drugiej części składki zostały ponumerowane liczbami rzymskimi od I do IX na dolnych marginesach ostatnich stron. Pozostałe składki nie posiadają numeracji; na wszystkich brakuje reklamantów. Pierwszą foliację naniesiono na kartach od 34 do 152, a następnie od k. 137 do 203, jeszcze w średniowieczu. Do foliowania wykorzystano liczby arabskie od 1 do 10, później rzymskie od XI do CXXVII i od CXXXII do CLXXIX; niezależna foliacja, od V do XLVIII, znajduje się na k. 161–203⁶. Średniowieczne numery kart zostały naniesione atramentem pośrodku górnego marginesu na stronach *verso*. Do spisania pierwszej części wykorzystano pięć rodzajów papieru, wytworzonych około przełomu XIV/XV w.⁷ Jeszcze więcej rodzajów papieru, aż sześć, datowanych na schyłek XIV w., znajduje się w części drugiej⁸. Ostatnia część została zbudowana z dwóch rodzajów papieru datowanych na początek lat 70. XIV w.⁹ Z późnego średniowiecza pochodzi oprawa kodeksu. To drewniane deski obciążone ciemną skórą, dzisiaj mocno już wytarta. Na przedniej okładce zachował się jeden mosiężny guz, a ślady pozostałych dziewięciu są widoczne na obu okładkach. Zachowała się też jedna z dwóch zapinek (dolna). Zdobienia rękopisu są stosunkowo skromne, ograniczają się do pojedynczego

5 × VI, VI (z ubytkiem pięciu kart po k. 156), 3 × VI, VI (z ubytkiem jednej karty między k. 198 a 199). Przy analizie budowy kodeksu oraz papieru wykorzystałem dane zebrane przez dr. Adama Poznańskiego, któremu uprzejmie dziękuję za współpracę.

⁶ Błędy średniowiecznej foliacji: nienumerowana karta po XXIX, przeskok z k. XXX do XL, powtórzone numery CXLII, brakuje numerów CLXXIII–CLXXIV (z powodu wyciętych kart), a w dodatkowej foliacji od XLIII do XLIV (z powodu wyciętych kart).

⁷ Papiery cechują znaki wodne: dzwon (zbliżony do znaku AT5000-842_99 z lat 1390–1400 [<https://wzma.at/loadWmark.php?IDwmarks=8320>]), inny dzwon (niezidentyfikowany, jednak bardzo podobne znaki są datowane na koniec XIV w.), głowa byka z gwiazdą (znak niezidentyfikowany), kolejny dzwon (identyczny z AT5020-1756_137 z lat 1396–1402 [<https://wzma.at/loadWmark.php?IDwmarks=9255>]) i jeszcze jeden dzwon (zbliżony do znaku AT8500-4610_125 z lat 1396–1403 [<https://wzma.at/loadWmark.php?IDwmarks=11692>]) [dostęp do wszystkich stron 22.01.2023].

⁸ Papiery cechują znaki wodne: głowa byka z gwiazdą (zbliżony do nr. 97 z 1399 r. – F. Piekosiński, *Średniowieczne znaki wodne zebrane z rękopisów, przechowywanych w Archiwach i Bibliotekach polskich, głównie krakowskich*, Kraków 1893), głowa byka z gwiazdą (zbliżony do DE4500-PO-66994, również z 1399 r. [<https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE4500-PO-66994>]), dalsze dwie głowy byka z gwiazdą (słabo widoczne, niezidentyfikowane), trzy złączone krzyże (zbliżone do nr. 656 z lat 1390–1400 – F. Piekosiński, *Średniowieczne znaki*), i nr. 5674 z 1399 r. – C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. 2: *Ci–K*, Leipzig 1923, wreszcie jeszcze jeden dzwon (zbliżony do znaku DE8100-PO-40069 z 1397 r. [<https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE8100-PO-40069>]) [dostęp do obu stron 22.01.2023].

⁹ Papiery cechują znaki wodne: trzy złączone krzyże (dwa okręgi połączone linią z krzyżem, zbliżony do nr. 719 ze zbioru Piekosińskiego z lat 1371–1380) i gruszka z szypułką (zbliżony do znaku ze zbioru Piccarda 14 II 311 z 1373 r. [zob. https://wzma.at/wzrep/piccard/piccard_pages_img/P14/P14-0-231.png] i https://wzma.at/wzrep/piccard/piccard_pages_text/P14/P14-0-032.png]) i do nr. 316 z 1372 r. – F. Piekosiński, *Średniowieczne znaki*) [dostęp do obu stron 22.01.2023].

inicjału *A* naniesionego rubrą (k. 157vb) oraz szczególnie intensywnego w ostatniej części rubrykowania.

Zawartość rękopisu

Najobszerniejszym dziełem w kodeksie, zajmującym niemal całą część II, jest słownik do Biblii znany jako *Mamotrekt* Johanna Marchesinusa (k. 34ra–152ra)¹⁰. Dopełnieniem *Mamotrektu* jest indeks alfabetyczny do niego (*Registrum super Mamotractum*¹¹, w części I, k. 2r–15r), pisany w czterech kolumnach. Również słownikowy charakter posiada zawarte w części III *Opus synonymorum* Johanna de Garlandia (k. 157vb–203vb). Natomiast dalsze teksty pozostają – jak się zdaje – bez związku z tymi głównymi dziełami. W części I są to dwa skądinąd nieznanne kazania maryjne: *De visitatione* (k. 16rb–18vb) i *De conceptione* (k. 18vb–21ra) oraz fragment traktatu o wadach i cnotach *Lumen animae*, przypisywanego Godfrydowi zwanemu Voraviensis (von Vorau, k. 21rb–33ra; w rękopisie tekst przypisany św. Augustynowi)¹². Na ostatnich kartach części II zostały dopisane różne teksty, w większości medyczne: niewielki traktat *De iudicio urine* wraz z kołowym schematem ukazującym sposób interpretacji kolorów uryny (k. 153ra–va), dwa wiersze z rodzaju *De regimine mensium* (k. 154ra–va), różne porady medyczne i recepty (k. 154vb–156rb), wreszcie konkordancja wypowiedzi proroków z Symbolem Apostolskim (k. 156va). W wolnym miejscu ostatniej strony części III (k. 203va–vb) zostało naniesione kilka niewielkich not w języku łacińskim i niemieckim (próby pióra). Należy odnotować, że XV-wieczny spis zawartości (k. 1v) zawiera informację o jednym jeszcze tekście, który miał się znajdować w kodeksie na ostatnim miejscu. Chodzi o utwór określony jako *Persius satiricus poeta*, czyli – jak można sądzić – o *Satyry* Persjusza¹³. Na końcu kodeksu nie widać jednak ubytków. Ponieważ w tym spisie zawartości brakuje informacji o faktycznie ostatnim tekście kodeksu, to jest o *Opus synonymorum* Johanna de Garlandia, można by przyjąć, że ów Persjusz znajdował się na końcu obecnej II części kodeksu, w miejscu, w którym są widoczne ślady po pięciu wyciętych kartach¹⁴.

¹⁰ Ten tekst traktowany był jako główny w kodeksie – jego tytuł noszą napisy zamieszczone na naklejkach na przedniej oprawie (średniowieczna naklejka pergaminowa) i na grzbiecie (XIX-wieczna naklejka papierowa).

¹¹ W kodeksie termin *mamotrekt* jest zapisywany niejednolicie. Przytaczam go każdorazowo zgodnie z ortografią oryginału, rezygnując z zaznaczania występujących niekonsekwencji.

¹² Jest to część druga wersji B, zob. M.A. Rouse, R.H. Rouse, *The texts called 'Lumen Animae', „Archivum Fratrum Praedicatorum”* t. 41, 1971, s. 37–38.

¹³ Utwór został też odnotowany w najstarszym katalogu rękopisów księgozbioru kościoła św. Piotra i Pawła, zob. *Catalogus Bibliothecae Petro-Paulinae Lignicensis, olim pulpitis, quae medium areae occupabant, jam forulis distinctae ad parietes, in quibus Libros hoc ordine posuit A[nno] O[r]bis R[edempti] 1683 descriptisque* M. Andreas Baudiß – Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rps R 2713, s. 80. O *Satyrach* Persjusza brakuje informacji w katalogu W. Gemolla, *Die Handschriften*, s. 42.

¹⁴ Zob. przyp. 5.

Czas i miejsce powstania, losy rękopisu

Czas powstania II i III części kodeksu można precyzyjnie określić na podstawie kolofonów zwieńczających dwa teksty główne: „Explicit Mamotractus per manus domini Laurencii capellani in Kolodyey, sub anno Domini MCCCLXXXIX, feria sexta post festum sancti Briccii [14 XI 1399]” (k. 152ra) oraz „Liber scriptus et completus in Scalicz sub anno Millesimo C°C°C° LXXII°, vigilia Corporis Christi [26 V 1372]” (k. 203va). Skromny kolofon znajduje się również pod *Lumen animae*, zawiera jednak tylko datę dzienną: „Explicit liber de septem viciis et virtutibus beati Augustini, finitus in vigilia Bartholomei [23 VIII]” (k. 33ra). Najstarsza w kodeksie jest zatem część III, powstała w 1372 r. Dołączono do niej, nie wiadomo jednak kiedy i gdzie, część II datowaną na 1399 r. Po niej musiała powstać część I, która mieści m.in. indeks do głównego dzieła części II. Z datacją w kolofonach współgra datowanie papieru poszczególnych części kodeksu¹⁵.

Przy ustalaniu miejsca powstania kodeksu *Leg* mogą okazać się przydatne cytowane kolofony. W starszym z nich została wymieniona miejscowość *Scalicz*, w której „księgę spisano i ukończono”. Nazwa ta – w formie Skalice – jest dość popularna w Czechach i na Morawach¹⁶, występuje także na Śląsku¹⁷. Jak można sądzić, zwłaszcza na podstawie staroczeskich fragmentów, o których dokładniej w dalszym ciągu, chodzi tu miejscowość w Czechach. Być może są to Klášterní Skalice, gdzie w 1357 r. został ufundowany najmłodszy klasztor cysterski na ziemiach czeskich¹⁸. Jego historia jest stosunkowo krótka, klasztor przetrwał bowiem tylko do okresu niepokoїв husyckich, a jego egzystencję przerwał najazd husycki w lipcu 1421 r.¹⁹ Nieznany jest los ostatnich mnichów z klasztoru skalickiego. Jaroslav Kadlec przypuszcza, że ostatni jego opat Emmerich wraz z podległymi mu mnichami zginęli z rąk husytów²⁰. W każdym razie u cystersów w Skalicach, gdzie znajdowały się książki i biblioteka klasztorna oraz bliżej

¹⁵ Zob. wyżej, przyp. 7–9.

¹⁶ Zob. np. A. Sedláček, *Slovník historický Království českého*, Praha 1908, s. 800–802.

¹⁷ Zob. np. *Slovník etymologický názvů geografických Šlůska*, red. S. Sochacka, t. 12, Opole 2005, s. 98.

¹⁸ Za podjęcie dyskusji w sprawie identyfikacji Skalic na ziemiach czeskich dziękuję p. doc. Martinowi Čapský’emu Ph.D. z Uniwersytetu w Pardubicach.

¹⁹ Zob. np. K. Charvátová, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, t. 2: *Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2014; P. Kroupa, J. Žižka, *Cisterciácký klášter v Klášterní Skalici u Kouřimi*, „Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky” 1990, t. 38, nr 4, s. 312–323. Epizodyczne odnowienie klasztoru na przełomie XV/XVI w. i jego upadek z przyczyn ekonomicznych nie ma większego znaczenia z perspektywy historii jego dawnego księgozbioru.

²⁰ J. Kadlec, *Katoličtí exulanti čeští doby husitské*, Praha 1990, s. 55, 71. Tu odwołanie do dawnej pracy: J. Schaller, *Topographie des Königreichs Böhmen. Kouřimer Kreis*, Prag–Wien 1788, s. 27.

nieokreślona pracownia (*pracovna*)²¹, były, jak można sądzić, warunki do sporządzenia rękopisów. Natomiast w przypadku wymienionej w drugim z kolofonów miejscowości Kołodzieje (*Kolodyey*), w której kapelanem był skądinąd nieznanymi kopista Wawrzyniec (*Laurentius*), nie udało się wykazać, że była ona ośrodkiem kultury książki w końcu XIV w.

Nie jest jasne, w jaki sposób omawiany kodeks trafił na Śląsk. Być może pierwszym miejscem, do którego w nadodrzańskiej krainie dotarł, był Namysłów. Tego rodzaju sugestia wynika ze wspomnianych już łacińskich i niemieckich zapisek na k. 203va–vb. Mają one charakter wprawek w pisaniu. W dwóch z nich został wymieniony niejaki Mikołaj z Namysłowa (*Nicolaus de Namslauia, Nicolaus Wayner Namsle*)²², który zaświadczał, że pewien Kryspus (*Crispus*) jest nicponiem (*nequam*). Pojawia się tam również data roczna: 1391 (dwa zapisy, pierwszy kompletny – *Millesimo trecentesimo nonagesimo primo*, w drugim bez liczebnika *trecentesimo*). Niezależnie od tego, czy przez Namysłów, czy też jakąś inną drogą, kodeks ostatecznie znalazł się w Legnicy, w bibliotece przy kościele św. Piotra i Pawła. Zapewne nie było go tam jeszcze w drugiej połowie XVI w., kiedy został sporządzony ogólny katalog tej biblioteki²³. Po raz pierwszy kodeks został wymieniony w najstarszym znanym katalogu rękopisów petro-paulińskich, opracowanym w 1683 r. przez Andreasa Baudissiusa, duchownego we wspomnianym kościele²⁴. Później kodeks dzielił los tego księgozbioru aż do włączenia go do Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu po II wojnie światowej²⁵.

²¹ O 15 księgach ofiarowanych klasztorowi przez fundatora zob. *Listiny klášterů sedleckého a skalického z let 1357–1541*, wyd. J. Kalousek, „Archiv český” 1895, t. 14, s. 382 (nr 1); zob. też I. Hlaváček, *Z dějin vyšehradské kapituli knihovny ve středověku (Od počátků do husitství)*, [w:] I. Hlaváček, *Knihy a knihovny v českém středověku (Studie k jejich dějinám do husitství)*, Praha 2005, s. 65. O bibliotece wspominają P. Kroupa, J. Žižka, *Cisterciácký klášter*, s. 315, 317. Obecnie nie są znane ślady księgozbioru klasztoru w Skalicach, por. I. Hlaváček, *Die böhmischen Zisterzienserbibliotheken in und nach den Wirren der hussitischen Revolution*, [w:] *Die Zisterzienser und ihre Bibliotheken. Buchbesitz und Schriftgebrauch des Klosters Altzelle im europäischen Vergleich*, red. T. Graber, M. Schattkowsky, Leipzig 2008 (Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde, t. 28), s. 369–387; *Guide to manuscript collections in the Czech Republic*, red. M. Tošnerová, Prague 2011.

²² Może miał coś wspólnego z Hansem Weinerem, który był aktywny w Namysłowie w drugim i trzecim dziesięcioleciu XV w. Prawdopodobnie jego synem był Andreas, znany duchowny śląski, m.in. od 1445 r. kanonik legnicki. Zob. S. Jujeczka, *Duchowni średniowiecznej Legnicy. Studium prozopograficzne*, Legnica 2006, s. 180–181.

²³ Por. *Katalog Biblioteki św. Piotra i Pawła w Legnicy z 2. połowy XVI wieku*, [w:] *Trzy źródła do dziejów kościoła św. Piotra i Pawła w Legnicy*, wyd. S. Jujeczka, Legnica 2000, s. 49–94.

²⁴ *Catalogus Bibliothecae Petro-Paulinae*, s. 80.

²⁵ O losach księgozbiórów legnickich zob. np. L. Spychała, *Wegweiser durch die Handschriftenbestände der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau*, [w:] *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, t. 2, red. K. Garber, Tübingen 2005, s. 715–716; K. Garber, *Das alte Liegnitz und Brieg. Humanistisches Leben im Umkreis zweier schlesischer Piastenhöfe*, Wien–Köln–Weimar 2021, s. 279–332.

Bohemica w rękopisie Leg

W paru miejscach badanego kodeksu można się natknąć na różnego rodzaju *Bohemica*, zarówno językowe, jak i treściowe. Występują one przede wszystkim w części II, to jest w tej, której głównym pisarzem był Wawrzyniec, kapelan z Kołodziejów.

O Mamotrekcie

Ręką Wawrzyńca (pisał kursywą gotycką) został skopiowany *Mamotrekt* Johanna Marchesinusa (Giovanniego Marchesiniego), franciszkanina pochodzącego z Reggio Emilia, który żył około przełomu XIII/XIV w. Przypisywany mu *Mamotrekt* to specyficzny słownik etymologiczno-gramatyczny do Biblii łacińskiej (*Wulgaty*), opracowany prawdopodobnie między 1279 a 1312 r.²⁶ Przyświecała mu myśl, by ułatwić pracę „ubogim duchownym podejmującym działalność kaznodziejską”²⁷. Wśród późnośredniowiecznego duchowieństwa cieszył się on wielką popularnością, stąd był bardzo często kopiowany, a od 1470 r. również drukowany²⁸. Wielką karierę tego dzieła przerwała silna krytyka ze strony reformatorów i humanistów, jak Marcina Lutra czy Erazma z Rotterdamu. Według pierwszego autora, *Mamotrekt* i inne tego rodzaju „głupie, bezużyteczne, szkodliwe księgi mnisie”, dostarczające wiedzy powierzchownej, ze szkodą dla języka łacińskiego, to nic innego niż *Eselmist* (ośle gównno)²⁹.

Zasadnicza idea realizowana w mamotrektach to objaśnianie wybranych trudniejszych słów i nazw występujących w *Wulgacie* poprzez przedstawianie ich gramatyki, fonetyki, czasem też etymologii, z wykorzystaniem wcześniejszych opracowań typu słownikowego³⁰. Z początkiem XV w. w mamotrektach powstających na ziemiach czeskich zaczęły pojawiać się odpowiedniki czeskie łacińskich terminów, najpierw w formie glos, które później zostały włączone do

²⁶ O Johannesie Marchesinusi i jego *Mamotrekcie* zob. m.in.: A. Teetaert, *Reggio (Marchesinus de)*, [w:] *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 13-2, Paris 1937, kol. 2102–2104; B. Roest, *Franciscan literature of religious instruction before the Council of Trent*, Leiden–Boston 2004 (Studies in the History of Christian Traditions, t. 117), s. 132, 220; F. van Liere, *Tools for Fools. Marchesinus of Reggio and His Mamotrectus*, „Medieval Perspectives” 2003, t. 18, s. 192–207.

²⁷ Cytat z prologu do *Mamotrektu*: „compatiens pauperum clericorum qui ad predicationis officium promoventur” – F. van Liere, *Tools for Fools*, s. 199, 205 (tu: *Appendix. An edition and translation of the prologue to the Mamotrectus*); zob. też B. Ryba, *K latinsko-českým mamotrektům*, „Listy filologické” 1940, t. 67, nr 1/2, s. 48–49; *Mamotrekty staropolskie*, oprac. W. Żurowska-Górecka, V. Kyas, cz. 1, Wrocław 1977 (Prace Instytutu Języka Polskiego PAN, t. 9), s. V.

²⁸ A. Teetaert, *Reggio (Marchesinus de)*, kol. 2103; B. Roest, *Franciscan literature*, s. 220.

²⁹ S. Berger, *La Bible au XVIe siècle. Étude sur les origines de la critique biblique*, Paris 1879, s. 21–22; por. Liere, *Tools for Fools*, s. 196.

³⁰ Zwięźle na ten temat: B. Ryba, *K latinsko-českým mamotrektům*, s. 49–50.

zasadniczego tekstu³¹. Warto odnotować, że na wzór czeski w podobny sposób zaczęto opracowywać mamotreky również w Polsce³².

Mamotrekt z kodeksu petro-paulińskiego, w porównaniu z większością przekazów tego dzieła, został zredagowany odmiennie, to jest w odwrotnej kolejności części Biblii. Podkreślił to Wawrzyniec w dopisku pod kolofonem: „Sed nota, quod hic Mamotrectus incipitur a Novo Testamento, scilicet ab ewangeliiis et finitur in Veteri, id est in libro secundo Machabeorum etc.” (k. 152ra). Nowy Testament jest zatem komentowany w pierwszej kolejności (k. 34ra–43va). Po nim następują komentarze do legend o świętych, począwszy od św. Saturnina do św. Katarzyny (k. 43va–60va), do liturgii świąt *de commune sanctorum* (k. 60va–61va), do homilii i liturgii począwszy od I niedzieli Adwentu (k. 61vb–72rb), do hymnów (k. 72rb–75vb). Ze Starego Testamentu odrębnie zostały skomentowane Psalmy (k. 76ra–86rb), pozostałe zaś jego księgi dopełniają całości (k. 86rb–152ra). Na podstawie wstępnych obserwacji można stwierdzić, że niemal wszystkie komentarze są w języku łacińskim, tym niemniej należy zauważyć, że z powodu stwierdzenia jednego przypadku zastosowania języka czeskiego³³, cały tekst *Mamotrektu* wymaga dalszych szczegółowych studiów pod tym kątem.

Psalmy w *Mamotreckie* w rękopisie *Leg*

Zaskakujące w *Mamotreckie* w rękopisie *Leg* jest włączenie, prawdopodobnie z inicjatywy samego kopisty Wawrzyńca, niemal pełnych dwóch tekstów Psalmów w języku czeskim – Psalmu 129 i 132. Znajdują się w miejscu wynikającym z ich lokalizacji w strukturze Księgi Psalmów. Nie jest jasne, dlaczego zostały wybrane właśnie te dwa Psalmi, zaliczane odpowiednio do Psalmów pokutnych i do Pieśni stopni. Obecność tych tekstów nie została w żaden sposób zapowiedziana ani skomentowana. Brakuje także wskazówek w postaci glos marginalnych, którymi obficie został opatrzony *Mamotrekt*. Psalm 129 (k. 82va) poprzedza komentarz odnoszący się do poprzedniego Psalmu 128: „Exaruit id est siccatum est. Evellatur id est carpatur”³⁴. Po nim zostały przytoczone łacińskie fragmenty z dwóch pierwszych wersetów Psalmu 129: „De profundis clamavi” i „Fiant aures tue intendentes”. Tekst czeski tego Psalmu rozpoczyna się od drugiego wersetu (zob. porównanie poniżej). Po tym tekście znajduje się, podobnie jak w innych mamotreckach, komentarz do dwóch słów trzeciego wersetu: „Observaveris proprie p[ae]nultima cor[ripitur], sed Romani pro u faciunt sonare b. Sustinui id est

³¹ O mamotreckach „czeskich” zob. B. Ryba, *K latinsko-českým mamotrektům*, s. 1–68.

³² O mamotreckach „polskich” zob. *Mamotrekty staropolskie*, cz. 1–3, Wrocław 1977–1980.

³³ *Leg*, k. 80va, w komentarzu do Ps 101, 4: „sicut illud durum, quod remanet in patella, hoc cremium, ii, id est *skwarek*”. Por. B. Ryba, *K latinsko-českým mamotrektům*, s. 65: „Cremium [...] wlgariter *osskwarek*”.

³⁴ Do słów Ps 128, 6: „quod priusquam evellatur exaruit”.

expectavi longanimiter”³⁵. Podobnie postąpił kopista w przypadku Psalmu 132 (k. 82vb). Poprzedzający go komentarz do końcowego fragmentu Psalmu 131 brzmi: „florebit vel efflorebit sanctificatio in ea admodum arboris”³⁶. Tekst czeskiej wersji Psalmu 132 zapowiada jego łaciński incipit otoczony czerwoną ramką: „Ecce quam bonum”. Po tekście czeskim następuje łaciński komentarz do ostatniego wiersza Psalmu: „Hermon mons est, cuius ros descendit in Syon”³⁷.

W 1399 r., to jest w czasie, gdy powstawał tekst *Mamotrektu* z rękopisu *Leg*, istniały już dwa czeskie przekłady *Księgi Psalmów*. Starszy został sporządzony około przełomu XIII/XIV w., pierwotnie w postaci glos towarzyszących tekstowi łacińskiemu Psalmów. Jego najwcześniejszy rękopis, znany jako *Psalterz glosowany Muzeum Narodowego* w Pradze, pochodzi z pierwszego dziesięciolecia XIV w.³⁸ Ta wersja Psalterza została włączona do najstarszego znanego rękopisu Biblii w języku czeskim, tzw. *Biblii drezdeńskiej* (zniszczonej w 1914 r.). Kolejny przekład Psalmów powstał około połowy XIV w. Jest to tzw. *Psalterz klementyński*, o którym mówi się, że ma charakter poetycki, jednak miejscami jest niejasny, zawiera neologizmy i nienaturalne sformułowania³⁹.

Jak można sądzić na podstawie porównania tekstów najstarszych czeskich przekładów Psalmów z przekazem w kodeksie *Leg*, wpisano doń właśnie przekłady zaczerpnięte z *Psalterza klementyńskiego*. Na podkreślenie zasługuje fakt, że w prezentowanym przekładzie Psalmu 129 brakuje pierwszego i połowy drugiego wersetu, natomiast znajduje się w nim tłumaczenie fragmentów brakujących

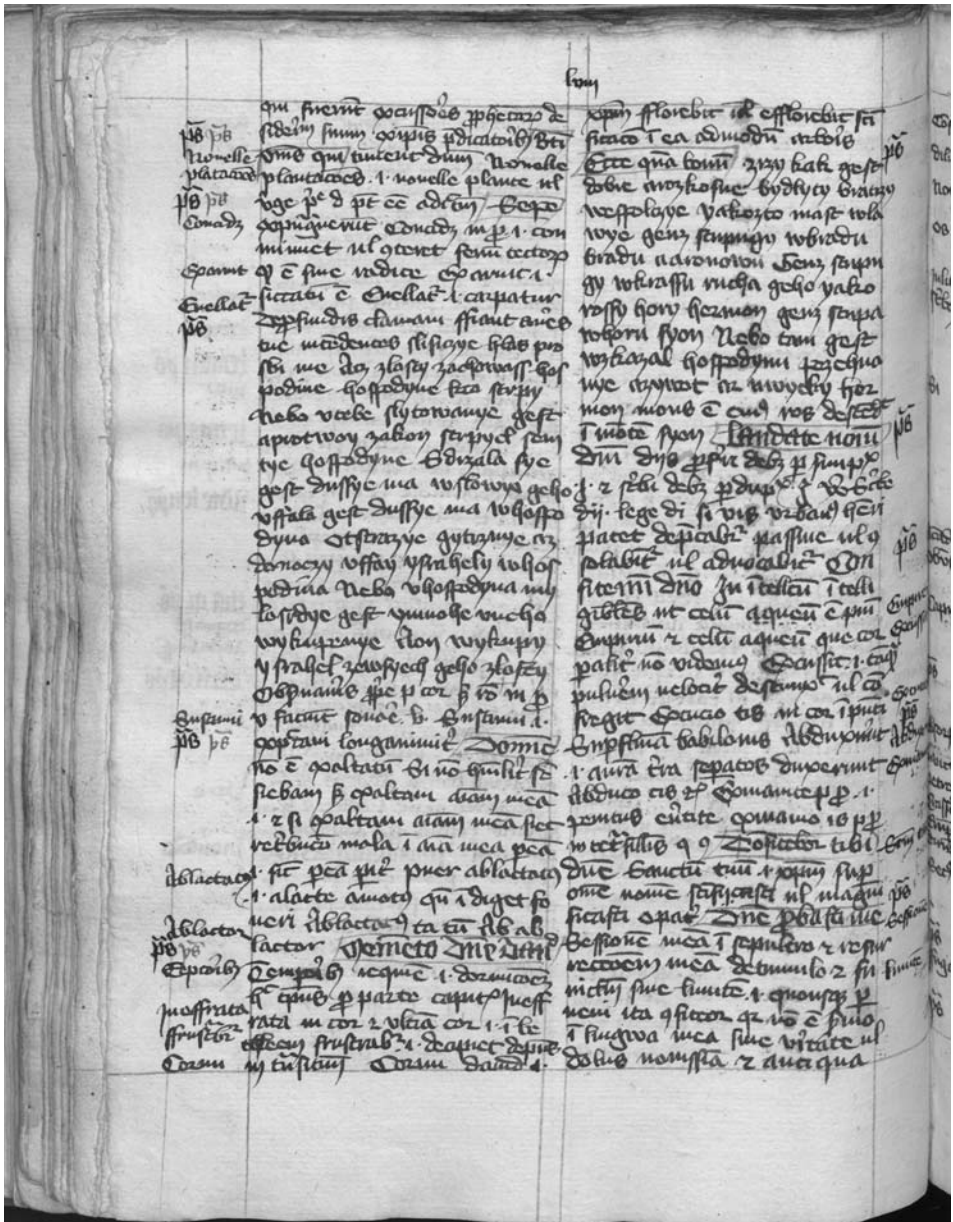
³⁵ Do słów Ps 129, 3: „si iniquitates observabis Domine Domine quis sustinebit”.

³⁶ Tj. do słów Ps 131, 18: „super ipsum autem efflorebit sanctificatio mea”.

³⁷ Do słów Ps 132, 3: „sicut ros Hermon qui descendit in montes Sion”.

³⁸ Zob. zwłaszcza: V. Kvas, *Česká předloha staropolského žaltáře*, Praha 1962 (Rozpravy ČSAV. Řada společenských věd, t. 72, nr 1), s. 8–15; V. Kvas, *Recepce nejstaršího Psalterza českého v Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, nr 4, s. 55–62; J. Vintr, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Kritische Edition des glossierten Museumspsalter (aus den Jahren 1300–1310), des Museumspalterfragments (1310–1330), der Brünner Psalterfragmente (1320–1340), des Wittenberger Psalter (1350–1360), des Psalter der Dresdner Bibel (1365–1380)*, Wien 1986 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, t. 474); z późniejszych prac zob. np.: P. Spunar, *První staročeský překlad bible v kulturním kontextu 14. století*, „Religio” 1993, t. 1, nr 1, s. 39–45; J. Pečirková, *Czech translations of the Bible*, [w:] *Interpretation of the Bible*, red. J. Krasovec, Ljubljana 1998, s. 1169–1171; J. Sichálek, *European Background: Czech Translations*, [w:] *The Wycliffite Bible. Origin, history and interpretation*, red. E. Solopova, Leiden–Boston: Brill, 2017 (Medieval and Renaissance Authors and Texts, t. 16), s. 68–70; K. Voleková, *The Old Czech Psalter and its Manuscript Tradition in Late Medieval Bohemia*, [w:] *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case. Proceedings of the conference*, red. V. Agrigoroaei, I. Sasu, București 2019 (Museikon Studies, t. 1), s. 47–48.

³⁹ Jego tekst zachował się w kodeksie Biblioteki Narodowej w Pradze, rps XVII A 12 oraz fragment XVII J 17/9. Na temat *Psalterza klementyńskiego* zob. m.in.: V. Kvas, *Česká předloha*, s. 12–17; K. Voleková, *The Old Czech Psalter*, s. 48. Wydanie: *Žaltář klementinský*.

Il. 1. Strona Mamotrektu z tekstami Psalmów w języku czeskim (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rps Akc. 1948/794, k. 82v).

Psalm 129

<i>Leg</i> ¹	<i>Psalterz wirtemberski</i> ²	<i>Psalterz klementyński</i> ³	<i>Vulgata</i> ⁴
	1 Z hlúbi volal jsem k tobě Hospodine	1 Z Hlubokofiti volal jsem k tobie, hořpodine:	1 De profundis clamavi ad te Domine
2 [...] slisicýe hlas prosby mé	2 Hospodine uslyš hlas můj ud'ta uši tvoji poslúchající v hlasu prosby mé	2 hořpodine, uřlis hlas mo1. Budte uřli twogi řliřuci, w hlas prořbi me.	2 Domine exaudi vocem meam fiant aures tuae intendentes in vocem deprecationis meae
3 ač zlosti zachováš Hospodine Hospodine kto sřpří	3 Ač zlosti schováš Hospodine Hospodine kto sřpří	3 Acz zlořti zachowas, hořpodine: hořpodine, kto řtrpř?	3 si iniquitates observabis Domine Domine quis sustinebit
4 nebo u tebe slitovánie jest a pro tvój zakon sřpřěl sem tě Hospodine sdržala sě jest dušé ma w slově jeho	4 Nebo u tebe slitovánie jest a pro zákon tvój řpřěla jsem tebe Hospodine řpřěla jest dušé má v slově jeho	4 Nebo u tebe řřitowanye řeřt: a pro zakon twoi.	4 quia apud te propitiatio est propter legem tuam sustinui te Domine sustinuit anima mea in verbum eius
5 úřala jest dušé má v Hospodina	5 úřala dušé má v Hospodina		5 speravit anima mea in Domino
6 strážě řutřnie až do noci uřai Ysrahely w Hospodina	6 Ot strážě řutřnie až do noci úřa Israhel v Hospodina		6 a custodia matutina usque ad noctem speret Israhel in Domino
7 nebo u Hospodyna milosřdie jest i mnohe u něho vykúpenie	7 nebo u Hospodina milosřdie i velikebné u něho vykúpenie		7 quia apud Dominum misericordia et copiosa apud eum redemptio
8 a on vykúpi Ysrahel ze všěch jeho zlostí	8 A on vykúpi Israhele ote všěch zlostí jeho		8 et ipse redimet Israhel ex omnibus iniquitatibus eius

1 *Leg*, k. 82va. Text w transliteracji: „řlisiczye hlas prořbi me / [3] acz zlosty zachowařř hořpodine hospodyne kto řtrpy / [4] nebo v tebe řřitowanye geřt a pro twoy zakon řtrpyel řem tye hořpodyne Sdržala řye geřt duřřye ma w řlowye geho [5] vřřala geřt duřřye ma w hořpodyna / [6] ot řtrazye gytřznye az do noczy vřřay Yřrahely w hořpodina [7] nebo v hořpodyna mylořrdye geřt y mnohe v neho wykupenye / [8] A on wykupy Yřrahel ze wlyech geho zlořty”.

2 *Za*: J. Vintr, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung*, s. 245–246.

3 *Za*: *Žaltář klementinský*, s. 227.

4 *Za*: *Biblia sacra iuxta vulgatum versionem. Editio minor*, Stuttgart³1984, s. 934.

w innych znanych przekazach *Psalterza klementyńskiego* (od połowy wersetu 4. do końca, to jest do wersetu 8.)⁴⁰. Przekład drugiego z Psalmów, 132, jest kompletny. W poniższych zestawieniach tekst z kodeksu *Leg* jest transkrybowany zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami dla tekstów staroczeskich z doby przedhusyckiej⁴¹.

Psalm 132

<i>Leg</i> ⁵	<i>Psalterz wirtemberski</i> ⁶	<i>Psalterz klementyński</i> ⁷	<i>Vulgata</i> ⁸
1 zři kak jest dobre a rozkošne bydliti bratři ve spolčie	1 Toti kako jest dobro a kak veselo bydliti bratři v hromadě	1 Ay zrzy, kak ieřt dobre, a rozkošne, bidliti bratři we řpolčie:	1 Ecce quam bonum et quam iucundum habitare fratres in unum
2 jakoz to mast w <h>lavě jenž zstupuji v bradu bradu aaronowu Jenž zstupují v krasu rúcha jeho	2 Jako mast na hlavě jež schodí na bradu bradu Aaronovu Jež schodí na ušk rúcha jeho	2 Yakozto mařt w hlawie, geze řstupu i bradu, bra aaronowu, Geze řtupi w krařu ruch ieho:	2 sicut unguentum in capite quod descendit in barbam barbam Aaron quod descendit in ora vestimenti eius
3 jako rosy hory hermon jenž stupa v horu syon	3 Jako rosa té hory Ermon jež schodí na horu sionskú	3 iako rořa hori hermon, ieřto řstupa w horu řyon.	3 sicut ros Hermon qui descendit in montes Sion
Nebo tam jest vzkázal Hospodynu požeňnanie a řivot až u věky	Nebo tam vzkázal Hospodin požeňnanie a řivot až na věky	Nebo tam ieřt vzkazal hořpodin požeňnanye, a řivot aze u wíekí.	quoniam illic mandavit Dominus benedictionem et vitam usque in saeculum

5 *Leg*, k. 82vb. Tekst w transliteracji: „[1] zrzy kak geřt dobre a rozkořne bydlity bratři we řpolčyze [2] yakozto mařt w lawye genž řtupugy w bradu bradu aaronowu Genž řtupugy w krařřu rucha geho [3] jako rořřy hory hermon genž řtupa w horu řyon Nebo tam geřt wřkazal hořpodynu požeňnanye a řywyot az u wyeky”.

6 Za: J. Vintr, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung*, s. 248.

7 Za: *Žaltář klementinský*, s. 230.

8 Za: *Biblia sacra*, s. 936.

⁴⁰ Wydawca informuje, że w rękopisie pominięto drugą część wersetu 4., zob. *Žaltář klementinský*, wyd. A. Patera, Praha 1890 (Památky staré literatury české, t. 10), s. 227, przyp. 9.

⁴¹ Por. J. Vintr, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung*, s. 17, 48–49. Zob. też J. Daňhelka, *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, „Husitský Tábor” 1985, t. 8, s. 285–301 (za *Vokabulář webový* – <https://vokabular.ujc.cas.cz/default.aspx> [dostęp 22.01.2023]). Infrastruktura badawczą zapewnia LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>), wspierana przez Ministerstwo Szkolnictwa, Młodzieży i Wychowania Fizycznego Republiki Czeskiej (projekt nr LM2018101).

Dalsze *Bohemica* językowe w rękopisie *Leg*. Nazwy miesiący

Część II kodeksu *Leg* zamykają niewielkie teksty przeważnie o charakterze medycznym. *Bohemica* odnajdujemy na marginesach wiersza *De regimine mensium* (k. 154ra–va), skądinąd znanego⁴², zawierającego także wskazówki dotyczące terminów minucji. W końcu XIV w., a więc w czasie, gdy najpewniej została spisana ta część kodeksu *Leg*⁴³, czeskie nazwy miesiący nie były jeszcze ustabilizowane. Nastąpiło to dopiero w drugiej połowie XV w.⁴⁴ Prezentowany wykaz jest znakomitą świadectwem dokonujących się przemian. Zamieszczonych w nim zostało 13 nazw miesiący, przy czym dwie nazwy odnoszą się do stycznia (*Leden. Hruden*)⁴⁵. Ze sposobu zapisu wynika, że raczej nie chodzi tu o zaznaczenie dodatkowego 13. miesiąca zwanego *hruden*, który był umiejscawiany między grudniem (*prosinec*) a styczniem (*leden*), lecz o dwie nazwy podówczas przypisywane styczniowi⁴⁶.

Januarius. Leden. Hruden.

Vnor. Februarius.

Brzyezež. Martius.

Duben. Aprilis.

May. Maius.

Czrwén. Iunius.

Julius. Czrwnecz.

Srpen. Augustus.

Zaržy. September.

Ržygen. October.

⁴² H. Walther, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum*, Göttingen 1959 (Carmina medii aevi posterioris Latina, t. 1), nr 1253; O. Riha, *Die diätetischen Vorschriften der mittelalterlichen Monatsregeln*, [w:] *Licht der Natur. Medizin in Fachliteratur und Dichtung. Festschrift für Gundolf Keil zum 60. Geburtstag*, red. J. Domes, Göppingen, 1994, s. 146–156.

⁴³ Papier tego fragmentu lokalizowany jest w Pradze, zob. przyp 8 oraz informacje o znaku wodnym dzwon (DE8100-PO-40069 z 1397 r. [<https://www.wasserzeichen-online.de/?ref=DE8100-PO-40069>]) [dostęp 22.01.2023].

⁴⁴ M. Bláhová, *Historická chronologie*, Praha 2001, s. 272; zob. też H. Wąsowicz, *Chronologia średniowiecza*, Lublin 2015, s. 250–252; F. Miklosich, *Die slavischen Monatsnamen*, Wien 1867 (nadbitka z: „Denkschriften der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften” 1868, t. 17, s. 1–32).

⁴⁵ Por. K. J. Erben, *Jmena měsíci, slowanská wúbec a česká zvlášť*, „Časopis českého Museum” 1849, t. 23, nr 1, s. 137.

⁴⁶ Niekonsekwencje w następującym wydaniu wykazu (zmienna kolejność łacińskich nazw miesiący i ich odpowiedników czeskich) zostały oddane wiernie za kodeksem *Leg*. Tu, jak i w dalej cytowanych fragmentach staroczeskich oraz staroniemieckich zastosowano transliterację; teksty łacińskie zostały podane zgodnie z zasadami ustalonymi przez A. Wolffa, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 155–181.

November. Lystopad.

December. P[ro]sinecz

Fragmenty medyczne i botaniczne

Dalsze *Bohemica* znajdują się pośród tekstów o charakterze medycznym, wypełniających ostatnie karty części II kodeksu *Leg*, pisanych dwoma rękoma (kursywą gotycką), starszą, może współczesną rzezonemu kopiście Wawrzyńcowi⁴⁷, zresztą tą samą, która kopiowała wspomniane wiersze kalendarzowe i nazwy miesiące, oraz drugą późniejszą, bo już XV-wieczną (o niej w dalszym ciągu). Najwięcej jest tutaj recept, pojawiają się porady medyczne, a nawet przepisy alchemiczne na pozyskiwanie złota i srebra. Na ogół do kontekstu łacińskiego wprowadzano tu pojedyncze słowa czeskie oznaczające rośliny stosowane do przygotowywania leków:

- (k. 154vb) *chebdye* – dziki bez hebd (*Sambucus ebulus*), w recepcie na paraliż, *matherzyeduska* – macierzanka (*Thymus*), w recepcie na ból głowy, *lekorzyczye* – lukrecja (*Glycyrrhiza*), również w recepcie na ból głowy,
- (k. 155ra) *scorzycze* – kora cynamonowca (*Cinnamomum verum*), w leku przeciw wymiotom,
- (k. 156rb) *rmen* – rumianek pospolity (*Matricaria chamomilla*), w leku przeciw gorączce, żółtacze i kaszlowi.

Ponadto w jednym przypadku pojawiło się czeskie określenie schorzenia lezonego z wykorzystaniem gotowanych liści laurowych:

- (k. 155ra) ad renes id est *na ledwye*.

Jedna z porad medycznych, poświęcona sposobowi uporania się z problemami z laktacją, właściwie galaktogogom, została spisana w całości w języku czeskim. Została ona zamieszczona bezpośrednio po poradzie w języku łacińskim (w sąsiedniej kolumnie), która również dotyczy laktacji⁴⁸. Pod względem treści są to jednak zupełnie różne porady, w łacińskiej bowiem mowa jest o zastosowaniu do leczenia przypadłości kopru gotowanego w winie, natomiast w czeskiej występuje starta suszona żaba zmieszana z młodym piwem:

- (k. 155rb) „Ktera zena potraty mleko, wezmyz v korzyczy zywu zaby z gy vsusyz gý dobrzye pak vkrogyecz gye malý kusek, dobrzye suche zetrzyz s mladym pyuem, vypys a budes myety mleka dosty, tohot gest pokussyeno, zet gest prawda”.

Opisywane teksty medyczne powstały w środowisku mieszkańców ziem czeskich pochodzenia niemieckiego. Świadczy o tym hybrydowe, niemiecko-czeskie określenie szpinaku:

⁴⁷ Zob. przyp. 51.

⁴⁸ *Leg*, k. 155ra: „Ad habendum lac mulieri. Si feniculum viride feceris bulire in vino forti et dederis mulieri lac non habenti, habebit lac in copia”.

(k. 155rb) *grinspat vel spinak (spinachium)*.

Znamienne są też sformułowania odwołujące się do doświadczeń nazewnictwa aptekarzy niemieckich w odniesieniu do łądyg lnu:

(k. 155vb) „apud Latinos apothecarios et Theutonicos dicitur napta”

oraz niemieckie określenia chorób:

(k. 156ra) „sanat apoplexiam id est de *slak*”,

„contra calculum id est *ysindensteyn*”⁴⁹.

Jak można sądzić, tę część kodeksu *Leg* sporządził niejaki *magister Nicodianaus (Nycodyanus)*. Jego imię wymienione zostało dwukrotnie. W obu przypadkach pada ono w narracji pierwszoosobowej:

(k. 155va) „Ego magister Nicodianaus licet indignus ex inspiracione et revelacione eiusdem divine deitatis artis archane viam inveni veram” – w recepcie alchemicznej,

(k. 156ra) „Hec scripta sive dicta ego magister Nycodyanus privilegiavi et per proprium sigillum roboravi et caris et fidelibus sociis pro salute anime mee publicavi et omnibus laborantibus cum Deo et honore vera atque perfecta probavi” – w odniesieniu do wykorzystania łądyg lnu w leczeniu kamieni, zapewne moczowych.

Imię mistrza Nicodiana pojawia się także dwukrotnie w innych źródłach późnego średniowiecza. Natykamy się na nie w rękopisach alchemicznych, przechowywanych obecnie w bibliotekach w Gocie⁵⁰ i Hamburgu⁵¹. Nie ulega wątpliwości, że w każdym przypadku chodzi o jedną i tę samą osobę. Fragmenty medyczne w kodeksie *Leg*, nawet jeśli zostały mechanicznie skopiowane⁵², to

⁴⁹ Podobny charakter ma glosa marginalna w komentarzu do Psalmu 73, 6 w *Mamotreckie*, w której występują niemieckie określenia topora: „*Ascia dicitur eyn durchslak adir eyn zawlacz*”, zob. *Leg*, k. 79va.

⁵⁰ Gotha, Forschungsbibliothek der Universität Erfurt, rps B 1156 (z 1455/1456 r., lokalizowany we wschodnich Niemczech, może też w Czechach i na Morawach), k. 46r, zob. *Die Handschriften der Forschungsbibliothek Gotha*, t. 1: *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften aus den Sammlungen der Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha'schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft*, wyd. E. Wunderle, Wiesbaden 2002, s. 374 – tu imię w formie *Nicomedianus*.

⁵¹ Hamburg, Staats und Universitätsbibliothek, rps Alchim. 659 (z lat 1480–1500 i 1510–1525, wskazówki pozwalające lokalizować rękopis na terenie wschodnich Niemiec), k. 226v (*Operacio magistri Nicodiani*), zob. J. Paulus, *Katalog der alchemischen Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg*, 1995 (niepublikowany, dostępny online: https://www.academia.edu/40809057/Katalog_der_alchemischen_Handschriften_der_Staats_und_Universitätsbibliothek_Hamburg [dostęp 27.05.2022]), s. 72.

⁵² Podejrzenie tym bardziej uzasadnione, że pierwszoosobowa narracja została zastosowana również w rękopisie gotajskim: „Ego magister Nicomedianus licet indignus ex inspiracione divine gracie artis archane viam inveni” oraz „Hec scripta sive dicta ego magister Ny[codyanus] privilegiavi et proprio sigillo roboravi, caris et fidelibus sociis pro salute anime mee publicavi et omnibus laborantibus cum Deo vera atque perfecta probavi”, teksty związane z mistrzem

ciekawy przyczynek do poznania kultury medycznej w późnośredniowiecznych Czechach.

Passio sanctae Ludmillae

Ostatnie *Bohemicum*, tym razem treściowe, zostało zidentyfikowane na pergaminowych kartach ochronnych kodeksu *Leg* (przedniej Ir, o wymiarach około 30 × 4,5 cm, i tylnej IIv, o wymiarach 30 × 7 cm). Zawierają one fragmenty z brewiarza, sporządzonego około przełomu XII/XIII w. pismem protogotyckim⁵³, z notacją neumatyczną nad niektórymi tekstami (hymnami, antyfonami). W zachowanych fragmentach znajdują się trzy propria o świętych (*Cesarii, Nicostrati, Theodori*), po których następuje opis męczeństwa księżnej Ludmiły, świętej patronki Czech (zm. zapewne 15 IX 921 r.). Opisowi nadano formę lekcji brewiarzowej⁵⁴. Został on zaczerpnięty z popularnego żywotu świętej, powstałego zapewne w drugiej połowie X w., znanego jako *Passio s. Ludmillae* bądź zwanego od pierwszego słowa utworu po prostu *Fuit*⁵⁵. W kodeksie *Leg* zachowały się dwa pierwsze rozdziały żywotu⁵⁶, możliwe do

Nicodianem zostały jednak zredagowane odmiennie, zob. Gotha, Forschungsbibliothek der Universität Erfurt, rps B 1156, k. 46r (https://dwb.thulb.uni-jena.de/receive/ufb_cbu_00028882 [dostęp 27.05.2022]).

⁵³ Ważniejsze cechy pisma tej ręki: niestosowana pierwsza zasada Meyera, druga stosowana niekonsekwentnie, spójnik *et* jako ampersand, ale też jako mała „siódemka” bez kreseczki, *a* z górną pętlą otwartą, *d* uncjalne i minuskulne, *g* z dolną pętlą zamkniętą, wyjątkowo niedomkniętą, *i* bez kropki, wyjątkowo z włosowatą kreską, dwa rodzaje *s* na końcu wyrazów (okrągłe i wysokie), *punctus* jako *distinctio* w połowie wysokości wiersza, stosunkowo nieliczne skróty.

⁵⁴ O wykorzystywaniu żywotów św. Ludmiły w dawnych brewiarzach zob. P. Kubín, *Sedm přemyslovských kultů*, Praha 2011, s. 97–98.

⁵⁵ *Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*, Bruxellis 1901, nr 5026, por. też *Novum supplementum*, wyd. H. Fros, Bruxellis 1986. Wydanie: *Fuit in provincia Boemorum. Legenda o svatě Ludmile z prvé polovice X. století*, [w:] V. Chaloupecký, *Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o svatém Václavu a svatě Ludmile*, Praha 1939 (Svatováclavský sborník, t. 2, 2), s. 459–481; w tym wydaniu zostały wykorzystane 24 rękopisy, w odniesieniu do kilku dalszych wydawca stwierdził, że dla edycji nie mają znaczenia. Na temat utworu z odwołaniami do starszej literatury przedmiotu zob. zwłaszcza: M. Homza, *Mulieres suadentes – Persuasive women. Female royal saints in Medieval East Central and Eastern Europe*, Leiden–Boston 2017 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, t. 42), s. 13, 92–93 (wydanie oryginalne: *Mulieres suadentes. Presviedčajúce ženy. Štúdie z dejín ženskej panovníckej svätosti v strednej a vo východnej Európe v 10.–13. storočí*, Bratislava: Lúč, 2002); P. Kubín, *Sedm přemyslovských kultů*, s. 82–84; G. Pac, *Wokół wczesnego kultu św. Ludmiły*, „Historia Slavorum Occidentis” 2019, nr 1 (20), s. 16–18.

⁵⁶ W dwóch rękopisach brewiarzy wykorzystanych w wydaniu *Fuit* znajdują się po trzy rozdziały, zob. *Fuit in provincia*, s. 459, 461, 464. Można zatem przypuszczać, że w kodeksie *Leg* również znajdowały się trzy rozdziały. O wykorzystywaniu żywotów św. Ludmiły w lekcjach brewiarzowych zob. P. Kubín, *Sedm přemyslovských kultů*, s. 97–98.

zrekonstruowania na podstawie wydania (zob. poniżej). Sam żywot poprzedza tytuł rubro: *Sancte Ludmille virg[inis]*. Nie jest jasne, dlaczego w przytoczonym tytule św. Ludmiła została nazwana dziewicą⁵⁷, tym bardziej że w *Passio* (w tym w części w zachowanych w *Leg* fragmentach) mowa jest o małżeństwie Ludmiły oraz o urodzeniu przez nią trzech synów i trzech córek⁵⁸. Pewnie to pomyłka rubrykatora (tożsamego z kopistą?), który użył słowa *virgo* zamiast *vidua* albo *martyr*⁵⁹.

Zidentyfikowany w kodeksie *Leg* fragment żywotu św. Ludmiły należy do najstarszych świadków tego tekstu. Jest niemal tak samo dawny, jak uchodzący do tej pory za najstarszy przekaz w kodeksie drezdeńskim o sygn. J. 43 (prawie całkowicie zniszczonym wskutek zalania wodą pod koniec II wojny światowej), datowanym albo na przełom XII/XIII w., albo ogólnie na XII w.⁶⁰ Wprowadzenie żywotu do oficjum brewiarzowego po św. Nikostracie, czczonym 8 listopada, i bezpośrednio po św. Teodorze męczenniku, którego czczono 9 listopada, świadczy o obchodach ku czci św. Ludmiły w dniu 10 listopada, to jest w dniu jej translacji, a nie w *dies natalis* (16 września). Właśnie na 10 listopada jest datowane święto św. Ludmiły w najstarszych kalendarzach czeskich powstałych od połowy XII w. do początków kolejnego stulecia⁶¹. Jest zatem fragmentaryczny przekaz z kodeksu *Leg* stosunkowo wczesnym świadectwem liturgicznego kultu św. Ludmiły. W warstwie krytyki przekazu warto zwrócić uwagę na ortografię imion czeskich (*Boriuoy*, *Zlauebor*), zapisywanych odmiennie niż w innych rękopisach. Poniżej zamieszczam edycję fragmentu tekstu żywotu św. Ludmiły z kodeksu *Leg*, z rekonstrukcją brakujących części na podstawie wydania⁶².

⁵⁷ O pojmowaniu (świętego) dziewictwa w X–XI w. zob. np. G. Pac, *Święte dziewictwo, Królowa dziewic i władza w ottońskiej Rzeszy*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. 125, nr 4, s. 815–843 (tu dalsza literatura przedmiotu).

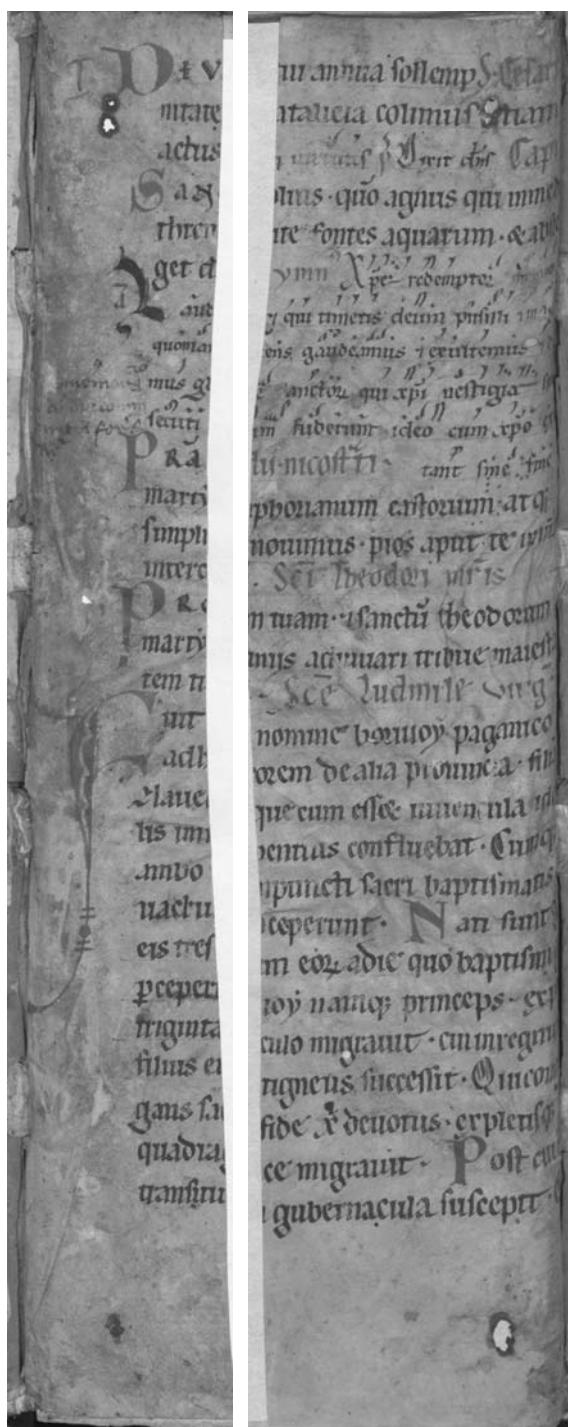
⁵⁸ *Fuit in provincia*, s. 469.

⁵⁹ Tak w innych przekazach żywotu, zob. *Fuit in provincia*, s. 467–468. Zob. też G. Pac, *Kalendarz z Kodeksu Gertrudy jako świadectwo dewocji monarszej. Wokół kultu świętych na styku chrześcijaństwa łacińskiego i wschodniego w XI wieku*, „Roczniki Historyczne” 2018, t. 84, s. 34, gdzie mowa o takiej samej pomyłce w kalendarzu z Kodeksu Gertrudy, zapewne z lat sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych XI w.

⁶⁰ V. Chaloupecký datował przekaz drezdeński na przełom XII/XIII w. (zob. *Fuit in provincia*, s. 463–464); w katalogu jest on datowany ogólnie na XII w., zob. F. Schnorr von Carolsfeld, *Katalog der Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Dresden*, t. 2, Dresden 21981, s. 21. Rękopis oznaczony literą z, tzn. „total zerstört” (całkowicie zniszczony) i nienadający się do konserwacji.

⁶¹ G. Pac, *Kalendarz z Kodeksu Gertrudy*, s. 35.

⁶² Tekst został podany zgodnie z zasadami ustalonymi przez A. Wolffa, *Projekt*, s. 155–181. Brakujące fragmenty na podstawie wydania z 1939 r.: *Fuit in provincia*, s. 467–469.

Il. 2. i 3. Fragmenty żywotu św. Ludmiły na kartach ochronnych w kodeksie *Leg* (Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, rps Akc. 1948/794, k. Ir, IIv).

Sancte Ludmile virginis. Fuit [in provincia Boemorum quidam comes] nomine Boriuoy paganico | adhuc vivens more et accepit uxorem de alia provincia, filiam | Zlaue/boris comitis, nomine Ludmilam] que, cum^a esset iuvenula, idolis immolabat et ad eorum culturam libentius confluebat. Cumque | ambo morarentur simul divino nutu votoque compuncti sacri baptismatis [la-] | vacrum una cum plebe sibi subiecta perceperunt. Nati^{b-c} sunt ergo^o | eis tres [filii et tres filie et omne regnum eorum a die, quo baptismi gratiam] | perceperunt amplius crescebat. Boriuoy namque princeps expletis] | triginta [et sex vite sue annis de hoc seculo migravit, cui in regnum | filius eius primogenitus Spiritignus successit. Qui congregans sacerdotum et clericos cepit esse in fide et devotus, expletisque / quadraginta vite sue annis de hac luce migravit. Post cuius] | transitum frater eius Wratizlaus regni gubernacula suscepit.

^a dum vyd.

^{b-c} ergo sunt vyd.

Zaprezentowane, nieznanie wcześniej *analecta* czeskie z rękopisu *Leg* oceniam przede wszystkim jako ważne materiały źródłowe do historii języka czeskiego w średniowieczu. Jest to też świadectwo żywych związków i wymiany kulturalnej między Czechami a Śląskiem u schyłku średniowiecza bądź z początkiem czasów nowożytnych. Należy wyrazić nadzieję, że zostaną wykorzystane do dalszych studiów z zakresu historii języka czeskiego, bibliistyki, hagiografii i chronologii średniowiecznej oraz dziejów medycyny. Przykład rękopisu *Leg* wskazuje też na konieczność pogłębiania studiów kodykologicznych w przypadku rękopisów, które wprawdzie zostały opracowane, jednak dawna metodologia sprawiała, że nie wszystkie istotne zjawiska, w tym teksty, były w opisach uwzględniane.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Dresden, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, rps J. 43.

Gotha, Forschungsbibliothek der Universität Erfurt, rps B 1156.

Hamburg, Staats und Universitätsbibliothek, rps Alchim. 659.

Praha, Národní knihovna, rpsy XVII A 12, XVII J 17/9.

Wrocław, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, rpsy R 2713, Akc. 1948/794.

Źródła drukowane

Biblia sacra iuxta vulgatam versionem. Editio minor, Stuttgart³ 1984.

Chaloupecký V., *Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o svatém Václavu a svaté Ludmile*, Praha 1939 (Svatováclavský sborník, t. 2, 2).

- Listiny klášterů sedleckého a skalického z let 1357–1541*, wyd. J. Kalousek, „Archiv český” 1895, t. 14, s. 380–436.
- Mamotreky staropolskie*, oprac. W. Żurowska-Górecka, V. Kyas, cz. 1–3, Wrocław 1977–1979 (Prace Instytutu Języka Polskiego PAN, t. 9).
- Trzy źródła do dziejów kościoła św. Piotra i Pawła w Legnicy*, wyd. S. Jujeczka, Legnica 2000.
- Vintr J., *Die älteste tschechische Psalterübersetzung. Kritische Edition des glossierten Museumspsalters (aus den Jahren 1300–1310), des Museumspsalterfragments (1310–1330), der Brünner Psalterfragmente (1320–1340), des Wittenberger Psalters (1350–1360), des Psalters der Dresdner Bibel (1365–1380)*, Wien 1986 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, t. 474).
- Žaltář klementinský*, wyd. A. Patera, Praha 1890 (Památky staré literatury české, t. 10).

Opracowania

- Berger S., *La Bible au XVIe siècle. Étude sur les origines de la critique biblique*, Paris 1879.
- Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*, Bruxellis 1901; *Novum supplementum*, wyd. H. Fros, Bruxellis 1986.
- Bláhová M., *Historická chronologie*, Praha 2001.
- Briquet C. M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. 2: Ci–K, Leipzig 1923.
- Charvátová K., *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420*, t. 2: *Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2014.
- Daňhelka J., *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, „Husitský Tábor” 1985, t. 8, s. 285–301.
- Erben K.J., *Jmena měsíců, slowanská wůbec a česká zvláště*, „Časopis českého Museum” 1849, t. 23, nr 1, s. 133–176.
- Garber K., *Das alte Liegnitz und Brieg. Humanistisches Leben im Umkreis zweier schlesischer Piastenhöfe*, Wien–Köln–Weimar 2021.
- Gemoll W., *Die Handschriften der Petro-Paulinischen Kirchenbibliothek zu Liegnitz*, Liegnitz 1900 (Jahresbericht des Königlichen und städtischen Gymnasiums zu Liegnitz, 1899/1900 – Beilage).
- Guide to manuscript collections in the Czech Republic*, red. M. Tošnerová, Prague 2011.
- Die Handschriften der Forschungsbibliothek Gotha*, t. 1: *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften aus den Sammlungen der Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha'schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft*, wyd. E. Wunderle, Wiesbaden 2002.
- Hlaváček I., *Die böhmischen Zisterzienserbibliotheken in und nach den Wirren der husitischen Revolution*, [w:] *Die Zisterzienser und ihre Bibliotheken. Buchbesitz und Schriftgebrauch des Klosters Alzelle im europäischen Vergleich*, red. T. Graber, M. Schattkowsky, Leipzig 2008 (Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde, t. 28), s. 369–387.
- Hlaváček I., *Z dějin vyšehradské kapitulní knihovny ve středověku (Od počátků do husitství)*, [w:] I. Hlaváček, *Knihy a knihovny v českém středověku (Studie k jejich dějinám do husitství)*, Praha 2005, s. 53–71.

- Homza M., *Mulieres suadentes – Persuasive women. Female royal saints in Medieval East Central and Eastern Europe*, Leiden–Boston 2017 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, t. 42); wydanie oryginalne: *Mulieres suadentes. Presviedčajúce ženy. Štúdie z dejín ženskej panovnickej svätosti v strednej a vo východnej Európe v 10.–13. storočí*, Bratislava 2002.
- Jujeczka S., *Duchowni średniowiecznej Legnicy. Studium prozopograficzne*, Legnica 2006.
- Kadlec J., *Katoličtí exulanti čeští doby husitské*, Praha 1990.
- Kroupa P., Žižka J., *Cisterciácký klášter v Klášterní Skalici u Kouřimi*, „Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky” 1990, t. 38, nr 4, s. 312–323.
- Kubín P., *Sedm přemyslovských kultů*, Praha 2011.
- Kyas V., *Česká předloha staropolského žaltáře*, Praha 1962 (Rozprawy ČSAV. Řada společenských věd, t. 72, nr 1).
- Kyas V., *Recepcja najstarszego Psalterza czeskiego w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, t. 25, nr 4, s. 55–62.
- Liere F. van, *Tools for Fools. Marchesinus of Reggio and His Mammothrectus*, „Medieval Perspectives” 2003, t. 18, s. 192–207.
- Miklosich F., *Die slavischen Monatsnamen*, Wien 1867 (nadbítka z: „Denkschriften der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften” 1868, t. 17, s. 1–32).
- Pac G., *Kalendarz z Kodeksu Gertrudy jako świadectwo dewocji monarszej. Wokół kultu świętych na styku chrześcijaństwa łacińskiego i wschodniego w XI wieku*, „Roczniki Historyczne” 2018, t. 84, s. 31–68.
- Pac G., *Święte dziewictwo, Królowa dziewic i władza w ottońskiej Rzeszy*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, t. 125, nr 4, s. 815–859.
- Pac G., *Wokół wczesnego kultu św. Ludmiły*, „Historia Slavorum Occidentis” 2019, nr 1 (20), s. 11–52.
- Paulus J., *Katalog der alchemischen Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg*, 1995 (niepublikowany, dostępny online: https://www.academia.edu/40809057/Katalog_der_alchemischen_Handschriften_der_Staats_und_Universitätsbibliothek_Hamburg [dostęp 27.05.2022]).
- Pečírková J., *Czech translations of the Bible*, [w:] *Interpretation of the Bible*, red. J. Krašovec, Ljubljana 1998, s. 1167–1200.
- Piekosiński F., *Średniowieczne znaki wodne zebrane z rękopisów, przechowywanych w Archiwach i Bibliotekach polskich, głównie krakowskich*, Kraków 1893.
- Riha O., *Die diätetischen Vorschriften der mittelalterlichen Monatsregeln*, [w:] *Licht der Natur. Medizin in Fachliteratur und Dichtung. Festschrift für Gundolf Keil zum 60. Geburtstag*, red. J. Domes, Göttingen 1994.
- Roest B., *Franciscan literature of religious instruction before the Council of Trent*, Leiden–Boston 2004 (Studies in the History of Christian Traditions, t. 117).
- Rouse M.A., Rouse R.H., *The texts called ‘Lumen Anime’*, „Archivum Fratrum Praedicatorum” 1971, t. 41, s. 5–113.
- Ryba B., *K latinsko-českým mamotrektům*, „Listy filologické” 1940, t. 67, nr 1/2, s. 1–68.

- Schaller J., *Topographie des Königreichs Böhmen. Kouřimer Kreis*, Prag–Wien 1788.
- Schnorr von Carolsfeld F., *Katalog der Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Dresden*, t. 2, Dresden ²1981 (wyd. 1: Leipzig 1883).
- Sedláček A., *Slovník historický Království českého*, Praha 1908.
- Sichálek J., *European Background: Czech Translations*, [w:] *The Wycliffite Bible. Origin, history an interpretation*, red. E. Solopova, Leiden–Boston 2017 (Medieval and Renaissance Authors and Texts, t. 16), s. 66–84.
- Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, red. S. Sochacka, t. 12, Opole 2005.
- Spunar P., *První staročeský překlad bible v kulturním kontextu 14. století*, „Religio” 1993, t. 1, nr 1, s. 39–45.
- Spychała L., *Wegweiser durch die Handschriftenbestände der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau*, [w:] *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, red. K. Garber, t. 2, Tübingen 2005, s. 655–746.
- Teetaert A., *Reggio (Marchesinus de)*, [w:] *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 13-2, Paris 1937, kol. 2102–2104.
- Thiel N., *Gemoll, Friedrich Wilhelm Karl*, [w:] *Liegnitzer Lebensbilder des Stadt- und Landkreises*, red. H. Unverricht, t. 1: A–L, Hofheim i. Taunus 2001, s. 176–182.
- Urbánková E., *Nově nalezené staročeské zlomky v Národní a Univerzitní knihovně v Praze*, „Česká literatura” 1953, t. 1, nr 1, s. 46–48.
- Voleková K., *The Old Czech Psalter and its Manuscript Tradition in Late Medieval Bohemia*, [w:] *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities. The Romanian Case. Proceedings of the conference*, red. V. Agrigoroaei, I. Sasu, București 2019 (Museikon Studies, t. 1), s. 47–54.
- Walther H., *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum*, Göttingen 1959 (Carmina medii aevi posterioris Latina, t. 1).
- Wąsowicz H., *Chronologia średniowiecza*, Lublin 2015.
- Wolff A., *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 155–181.

Zasoby internetowe

- Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego*, <https://bibliotekacyfrowa.pl> [dostęp 27.05.2022].
- Manuscripta.pl, <https://manuscripta.pl/> [dostęp 8.01.2023].
- Vokabulár webový*, <https://vokabular.ujc.cas.cz/default.aspx>. Infrastruktura badawczą zapewnia LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>), wspierana przez Ministerstwo Szkolnictwa, Młodzieży i Wychowania Fizycznego Republiki Czeskiej (projekt nr LM2018101) [dostęp 22.01.2023].
- Wasserzeichen des Mittelalters, <https://wzma.at/> [dostęp 22.01.2023].
- Wasserzeichen-Informationssystem, <https://www.wasserzeichen-online.de/> [dostęp 22.01.2023].

Wojciech Mrozowicz – dr hab., historyk-mediewista, profesor w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, współpracownik Oddziału Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. W centrum jego zainteresowań naukowych znajduje się problematyka średniowiecznych dziejów Śląska i Polski, historii dziejopisarstwa (zwłaszcza śląskiego), hagiografii, monastycyzmu, wybranych nauk pomocniczych historii, zwłaszcza kodykologii i paleografii, oraz edytorstwo źródeł.

e-mail: wojciech.mrozowicz@uwr.edu.pl